

MICHAEL ABDALLA

UNIwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

MASATUR@AMU.EDU.PL

ORCID 0000-0002-0933-3755

MIROŚLAW RUCKI

UNIwersytet Technologiczno-Humanistyczny im. Kazimierza Pułaskiego w Radomiu

M.RUCKI@UTHRAD.PL

ORCID: 0000-0001-7666-7686

PISARZE ASYRYJSCY W WYKAZIE METROPOLITY MAR ABDISZO (XIII W.)

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/TiCz.2020.046>

Streszczenie. Syrologia była jednym z pierwszych nauk orientalistycznych w Europie, która rozwijała się dynamicznie dzięki sprowadzanym z Bliskiego Wschodu manuskryptom w języku asyryjskim. W artykule przedstawiono w zarysie historię literatury powstałej w tym języku, omówiono dzieła Mar Abdiszo (†1318), metropolity Nisibisu i Armenii, następnie przeanalizowano sporządzoną przez niego listę pisarzy. Listę uporządkowano alfabetycznie w tabeli, z podaniem funkcji, którą pełnił każdy z autorów, miejsca związanego z jego działalnością oraz tytułów i tematyki napisanych prac. Każdy z tych elementów omówiono i opracowano statystycznie.

Słowa kluczowe: Asyryjczycy; Kościół Asyryjski; literatura syriacka; Mar Abdiszo.

Abstract. Syriac writers in the list by Metropolitan Mar Abdisho (13th century). Researches on Syriac language were among the first Oriental Study in Europe, and its rapid development was connected with numerous manuscripts delivered from the Middle East. In the paper, short history of the Syriac literature is presented, especially in the context of the Syriac writers list made by Mar Abdisho (†1318), Metropolitan of

Nisibis and Armenia. The list was ordered alphabetically, and information on the function of each writer was added, along with the place of his activity and main topics of his works. This data was then discussed and analyzed statistically.

Key words: Assyrians; Assyrian Church; Syriac literature; Mar Abdisho.

WPROWADZENIE

Początki syrologii, nazywanej też współczesną asyrologia, datują się w Europie na koniec XV wieku. Zainicjował je Tezeusz Ambrosius, który rozpoczął nauczanie języka asyryjskiego na uniwersytecie w Bolonii¹. Dzięki zainteresowaniu naukowców prace wielu autorów Kościołów Wschodu stały się dostępne dla czytelników europejskich.

W latach 1717–1728 wydano w Rzymie epokowe czterotomowe opracowanie literatury asyryjskiej, które przygotował i przetłumaczył na łacinę maronita Assemani². Podstawą opracowania były rękopisy sprowadzone z klasztorów Bliskiego Wschodu do Rzymu na stałe. W pierwszej części tomu trzeciego (s. 63–277) znalazła się lista 141 pisarzy sporządzona w roku 1298 przez Mar Abdisho, metropolitę Nisibisu i Armenii, która stała się podstawą do kolejnych studiów nad historią literatury asyryjskiej³. Tę samą listę opracował z innego rękopisu ks. G.P. Badger, który w latach 1842–1844 przebywał w Mosulu i przetłumaczył szereg rękopisów asyryjskich, m.in. księgi biblijne i prace teologiczne⁴. Oprócz listy Abdisho, Assemani podaje imiona 146 innych twórców, w tym 42 określanych jako „nestorian” i 48 określanych jako „monofizytów”. Wynika z tego, że blisko połowę imion autorów piszących w języku asyryjskim Assemani znał z przekazu Abdisho.

Z tej listy dowiadujemy się, jak nazywali się pisarze Kościoła syro-mezopotamskiego pierwszych trzynastu wieków, skąd pochodzili, gdzie działali, jaką funkcję pełnili i jakie dzieła napisali. Opracowanie statystyczne wydobytych z przekazu informacji daje pogląd na całokształt

¹ *Polska syrologia*, J. Woźniak (red.), Warszawa 2010, s. 20.

² J.S. Assemani, *Bibliotheca Orientalis*, 4 vols. in 3, Rome 1719–1728.

³ *Histories of Syriac Literature* <http://syri.ac/syriacliteraryhistory> (dostęp: 15.01.2016 r.).

⁴ G.P. Badger, *The Nestorians and their Rituals*, vol. 2, London 1987, s. 361–379.

twórczości tych autorów, kształtujących koncepcję i teologię Kościoła syro-mezopotamskiego.

1. HISTORIA LITERATURY ASYRYJSKIEJ DO KOŃCA XIII WIEKU W ZARYSIE

Stulecia II–IV to okres, w którym Kościoły Wschodu żyły pod panowaniem rzymskim i perskim (do roku 226 Partowie, a potem Sasanidzi)⁵. Jest to czas jedności Kościoła pod względem teologicznym; postanowienia dwóch pierwszych soborów powszechnych zaakceptowały Kościoły Wschodu i Zachodu.

Początki panowania Sasanidów zaznaczyły się serią prześladowań chrześcijan w Mezopotamii. Osiągnęły one apogeum za Szapura II (IV w.) i trwały 40 lat. Na terenie Imperium Rzymskiego prześladowania zaczęły się wcześniej i obejmowały większy obszar. Ich ofiarą padli w równej mierze także chrześcijanie Wschodu. Po edyktie mediolańskim chrześcijaństwo na terytorium rzymskim, obejmującym znaczną część Bliskiego Wschodu, mogło swobodnie funkcjonować⁶.

W tym okresie powstały wielkie ośrodki chrześcijaństwa asyryjskiego: na terenie Imperium Rzymskiego, m.in. w Edessie, Nisibisie (do 363 r.), Serughu, Amidzie. Natomiast na terenie Persji takie ośrodki działały m.in. w Seleucji-Ktezyfonie, Nisibisie (po 363 r.), Arbeli, Kirkuku oraz w Katarze⁷. Dynamicznie rozwijało się życie monastyczne; do dziś funkcjonują klasztor Mor Mataj blisko Mosulu (założony w 363 r.) i klasztor Mor Gabriel w Tur Abdinie (południowo-wschodnia Turcja) (założony w 397 r.). Monastycyzm asyryjski tego okresu ma własne unikatowe tradycje, niezależne od ruchów rozwijających się w tym samym czasie w Egipcie. Tradycje te uległy w większości zapomnieniu w okresach późniejszego wpływu szkoły egipskiej⁸.

---

⁵ S.P. Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, St. Ephrem Ecumenical Research Institute, Baker Heel 1997, s. 8.

⁶ Por. J.W.Ch. Wand, *A History of the Early Church to AD 500*, Routledge 1990.

⁷ *The Syriac Writers of Qatar in the Seventh Century*, M. Kozah, A. Abu-Husayn, S.S. Al-Murikhi, H. Al Thani, Gorgias Press 2014.

⁸ S. P. Brock, *A Brief Outline*, s. 9.

Najbardziej znaczący wpływ na rozwój literatury asyryjskiej wywierały czynniki związane ze starożytną Asyrią, włączając w to literaturę powstałą w starszym od edesseńskiego piśmie *estrangelo*⁹. Nie można bagatelizować także wpływu judaizmu, przede wszystkim biblijnego, a w pewnym stopniu również rabinicznego. W mniejszym zakresie literatura ta ulegała wpływom greckim, które jednak stopniowo narastały.

Największym i najbardziej bolesnym wydarzeniem dla chrześcijaństwa wschodniego były nieporozumienia na Soborze Efeskim (431 r.). Ze względu na sytuację polityczną asyryjscy biskupi z Persji nie mogli uczestniczyć w obradach i nie zaakceptowali postanowień soboru. Nastąpił rozłam, po którym wybuchły krwawe prześladowania¹⁰.

Po soborze w Chalcedonie (451 r.) powstały trzy zwalczające się Kościoły: melicki ('procesarski'), „nestoriański” i „jakobicki”. Żadna z tych nazw nie jest nazwą własną, lecz nadano ją z zewnątrz. „Nestorianie” mówią, że Nestoriusz nie był ich patriarchą, nawet nie nauczał w ich języku, jednak, przyznając mu rację, nie wydali na niego anatemy. Natomiast „jakobici” dlatego są tak nazywani ponieważ dzięki wysiłkom Jakuba Baradeusza wspólnota odrodziła się po krwawych prześladowaniach bizantyjskich.

Polemiki dotyczące natury Chrystusa i innych zagadnień teologicznych wpłynęły pozytywnie na rozwój piśmiennictwa kościelnego. Literatura asyryjska w tym okresie ulegała znacznej hellenizacji trwającej do VII w., a monastycyzm obrał kierunki wyznaczane przez autorytety egipskie. VI wiek to czas rozkwitu życia monastycznego; powstało wiele nowych klasztorów, zwłaszcza w Tur Abdinie i w Dolinie Niniwy i w tym wieku Szkoła Nisibińska osiągnęła szczytu swojej sławy.

Stulecia VII–XIII to czas narastającej dominacji islamu. Tamejsze Kościoły znalazły się pod panowaniem Umajjadów (VII–VIII w.), Abbasydów (750–1250), Seldżuków (na terenie Turcji w XI–XII w.) i Mongołów (od w. XIII). Jednocześnie trwa rozwój wspólnot „nestoriańskich” i „jakobickich”, które stanowią większość w całym chrześcijaństwie. Prowa-

⁹ Najstarsza inskrypcja rozpoznawalna jako pismo *estrangelo* jest datowana na rok 6 n.e. Por. H.J. W. Drijvers, J.F. Healey, *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene: Texts, Translations and Commentary*, Leiden–Boston–Köln 1999.

¹⁰ M. Moosa, *The Maronites in History*, Gorgias Press 2005, s. 87.

dzona jest skuteczna ewangelizacja w Azji; w roku 1265 funkcjonowało 25 prowincji azjatyckich z 70 biskupami, w tym w Chinach, Afganistanie, Turkiestanie, w Syberii¹¹. Kościół w Indiach utrzymywał kontakty z antiocheńską macierzą oraz z „nestoriańskim” patriarchą rezydującym najpierw w Seleucji-Ktezyfonie, a od VIII wieku w nowo powstałej stolicy Abbasydów, którą później nazwano Bagdadem.

Dla Kościołów będących w opozycji do cesarstwa bizantyjskiego był to początkowo czas wytchnienia od prześladowań. Zarażeni imponującymi osiągnięciami asyryjskich chrześcijan kalifowie stwarzali warunki do rozwoju nauki i literatury, dbając jednak o stopniową islamizację i arabizację. Już w roku 631 chrześcijańskie miasto Nadżran (dziś w Arabii Saudyjskiej) otrzymało ultimatum. Pozostających przy swojej wierze zmuszano do emigracji i poddawano ciągłej presji, która zakończyła się ich całkowitym zniknięciem¹².

Od VIII w. coraz więcej pisarzy asyryjskich preferuje język arabski, na który zaczęli przekładać dzieła greckie, pośrednio lub bezpośrednio. Wiele z tych prac w XII w. zostało przetłumaczonych z arabskiego na łacinę i dzięki temu Zachód je odzyskał.

2. TWÓRCZOŚĆ MAR ABDISZO

Abdiszo bar Bricha był ostatnim z wielkich pisarzy asyryjskich¹³. Oprócz pracy zatytułowanej *Perła* napisał komentarze do Biblii, *Rajską księgę*, traktaty o tajemnicach filozofii greckiej, traktat przeciwko herezji zatytułowany *Scholasticus* i udokumentował postanowienia synodów w języku arabskim. Jest autorem dwunastu traktatów mądrościowych, zbioru praw kościelnych i podręcznika dyscypliny kościelnej. Spod jego pióra wyszły liczne antyfony i hymny, a także utwory nazywane *Pocieszeniami*.

---

¹¹ W.Ch. Emhardt, G. M. Lamsa, *The Oldest Christian People*, Gorgias Press 2006, s. 65.

¹² M. Abdalla, *Losy chrześcijan himjaryckich jemeńskiego miasta Nadżran (VI-X w.) w źródłach arabskich i asyryjskich*, w: *Arabowie-Islam-Świat*, red. M. Dziekan, I. Kończak, Łódź 2008, s. 557–569.

¹³ M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, s. 2.

Wśród ksiąg biblijnych Abdiszo wymienia tzw. księgi deuterokanoniczne, np. Mądrość Syracydesa i księgi Machabejskie, obecne w greckim tłumaczeniu *Septuaginty*, ale rabini w Jabne po zburzeniu Świątyni Jerozolimskiej nie uznali ich za *natchnione*¹⁴. „Zarówno żydzi, jak i protestanci nie włączają tych tekstów do Biblii, przyjmują je natomiast Kościoły prawosławny i katolicki”¹⁵. Z listy Abdiszo wynika, że Kościół „nestoriański” uważał za kanoniczne także księgę Mądrości, Judyty i Tobiasza, oraz, jako osobne, opowieść o Zuzannie i księgę Daniela Mniejszego (zapewne chodzi o dodatek deuterokanoniczny do księgi Daniela). Wśród ksiąg biblijnych Abdiszo wymienia również *Diatessaron* Tacjana Asyryjczyka (II w.), mówi o dziełach napisanych przez uczniów Apostołów: księga Dionizego, niebiańskiego filozofa, księga Klemensa, jednego z 70 uczniów, a także Konstytucje Apostolskie.

Po omówieniu ksiąg biblijnych Abdiszo podaje imiona znanych mu pisarzy greckich i asyryjskich. Za oczywiste należy przyjąć, iż lista pisarzy nie jest pełna, jednak wartość wykazu stanowi fakt, że zawiera pozycje, które autor widział lub posiadał i być może studiował. Można na tej podstawie wnioskować, jakie dzieła były czytane i uznawane za wartościowe. Badger sugeruje, że metropolita chciał przede wszystkim wymienić asyryjskich ojców wschodnich, naturalnie, za takowych uważał wszystkich pisarzy sprzed Soboru Efeskiego.

Ponieważ Abdiszo najprawdopodobniej zapisywał imiona autorów z pamięci, bez jakiegoś klucza porządkującego, poniżej przedstawiono listę części wymienionych przez niego pisarzy, ułożoną alfabetycznie. Pominęto w niej autorów występujących jedynie w odniesieniu do raportów synodalnych i soborowych, gdyż takowe nie stanowiły ostatecznie wyniku samodzielnej twórczości, a także autorów jednego nieokreślonego lub mało sprecyzowanego dzieła, jak i tytuł „Mar”, który nosili i nadal noszą biskupi, metropolici i katolikosy. Życie i twórczość każdego z autorów zasługują na osobną pracę, jednak – z konieczności – ograniczono się do omówienia 62, przy czym analiza imion, miejsc i tematyki prac obejmuje wszystkich 141 autorów.

¹⁴ Więcej o szkole rabinicznej w Jabne: M. Rucki, *Modlitwa Pańska w kontekście mentalności żydowskich adresatów Ewangelii Mateusza*, Wrocław 2014, s. 174–176.

¹⁵ A. Świderkówna, *Prawie wszystko o Biblii*, Warszawa 2002, s. 26.

Lista pisarzy asyryjskich ułożona przez Mar Abdiszio

Lp.	1 Imię (data)	2 Funkcja	3 Miejsce	4 Dziela
1	Aba I Wielki bar Brich Sebjane (†552) ¹	katolikos	Adiabene	Praca o organizacji i rozwoju Kościoła. Antyfona pełna mądrości. Komentarze biblijne i do listu św. Pawła. Mowy i homilie. Listy. Wiersze. Hymny. Przekład całego ST oraz liturgii Teodora z Mopsuestii i Nestoriusza z greki na asyryjski.
2	Aba II (†742)	katolikos	Kaszgar ²	Listy. Homilie. Księga zasad logiki. O logice Arystotelesa. Komentarze do pism Grzegorza z Nazjanzu.
3	Abdiszo bar Bahriz (†1028) ³	metropolita	Atur Asyria	O podziale spadku. Wyjaśnienia dotyczące nabożeństw.
4	Abraham Bet-Rabban ⁴ (†569)	mnich rektor	Nisibis	Komentarze biblijne. Regulamin szkoły wyższej. Pieśni pochwalne. Księga <i>Mautbe</i> ⁵ .
5	Abraham bar Qardahe (†570) ⁶	egzegeta	Nisibis	Pocieszenia. Wiersze. Hymny. Homilie. List przeciw Szisbanowi.
6	Abraham bar d-Szenda (†720) ⁷	mnich	Adiabene	Księga rad. Droga króla. Komentarze do pism Ojców. Traktat przeciw żydom. Wiersze pokutne. Listy.
7	Abu-Nuh (†810) ⁸	osoba świecka, tłumacz	Bagdad	Przeciw Koranowi. Przeciw heretykom. Traktaty na rozmaite tematy. Przekład dzieł Arystotelesa z asyryjskiego na arabski. Biografia Jana z Dajlam.
8	Afrahat (†345)	pustelnik	Pers	Dwie księgi. Wiersze ułożone alfabetycznie. Mowy.
9	Ahudeme (†575) ⁹	katolikos, męczennik	Tikrit, Baërbaje	Przeciw filozofom i magom. O ograniczoności rzeczy. O logice. Rozprawa chrystologiczna. O wolnej woli człowieka. O duszy ¹⁰ . O gramatyce asyryjskiej. O Trójcy Świętej. Pozyteczne traktaty.
10	Ajjub Qatraja (VII w.)	?	Katar	Komentarze biblijne SINT. <i>Bet Mautbe</i> ¹¹ . Uwagi do Księgi Dawida króla i proroka.
11	Andros (†430)	biskup	Samosata	Antyfony. Znaki diakrytyczne i samogłoskowe.
12	Babaj Wielki (†628) ¹²	archimandryta, lekarz, teolog, filozof	?	84 księgi: komentarze do pism Ojców. Traktaty o świętach. Rozprawy historyczne. Poradniki dla nowicjatu. Reguły klasztorne. Komentarze biblijne. Listy.

13	Babaj Pers (†780) (Babaj da-Gbilta) ¹³	biskup, odnowiciel szkolnictwa, pedagog, muzykolog	Riu Ardaszi, Gbilta	Wyjaśniania zagadnień trudnych. Pytania o duszy. Ożywienie i standaryzacja muzyki i śpiewu kościelnego. Poradnik duchowy. 22 pieśni pochwalne. 22 hymny na Niedzielę Palmową ¹⁴ . Ody i 12 pieśni żalobnych. Hymny weselne. Pieśń <i>Jaumaj ho frah/i/i</i> ¹⁵ . Pieśń o Nestoriuszu <i>Baszbil kine</i> ¹⁶ . Mowy. Listy.
14	Bar Had-b-Szabba (†640) ¹⁷	Arab ¹⁸ kapłan	Bačrbaje	<i>Księga skarbów</i> . Polemiczne traktaty przeciw poganom i bałwochwalcom. Komentarze biblijne. Dzieła historyczne.
15	Bar Sahda Karchaja (†735) ¹⁹	biskup	Kirkuk	Historia. Traktat przeciw magom zoroastryjskim.
16	Barsauma (†492) ²⁰	biskup	Nisibis	Wiersze. Homilie. Hymny. Księgi liturgiczne. Listy. Program studiów w szkole nisibińskiej.
17	Bud Perediuta ²¹ (†570)	prezbiter wizytujący	Persja	Wiersze o wierze. Traktat przeciw manichejzkom. Traktat przeciw marjonistom. <i>Alep-Megheen</i> (gr.). Tłumaczenia dzieł indyjskich ²² .
18	Daniel bar Tubanisa (†1028)	biskup	Tahl	<i>Księga lilii</i> . Pocieszenia. Antyfony. Pytania i odpowiedzi. Komentarze biblijne. Komentarze do pism Ojców.
19	Dawed Bet Rabban (VII w.)	biskup	?	Dzieło o granicach państw. Dzieło o zmianach dnia i nocy.
20	Dincha (†740) ²³	metropolita	Klasztor Mar Giwargis	Komentarze biblijne. Pocieszenia. Traktaty o sprawach Kościoła. Komentarze do pism Ojców. Objasnienia do dzieł Arystotelesa. Biografia Maruty (pozycja 50).
21	Efrem Wielki (†373) ²⁴	diakon	Edessa	Komentarze biblijne. Listy o wierze. Wiersze. Hymny. Prace dotyczące alfabetu. Dyskusja z żydami. Traktaty przeciw herezjom.
22	Elijja (VII w.) ²⁵	metropolita	Marro	Antyfony. Pocieszenia. Komentarze biblijne i do listów św. Pawła. Listy. Historia. Regulamin biesiad dyskusyjnych w szkołach.
23	Elijja I bar Szinaja (†1049)	katolikos	Nisibis, Teheran	Historia kościoła. Historia święca. Gramatyka asyryjska. Wiersze. Reguly Kościoła (4 księgi). Listy (syr. i arab.). Słownik asyryjsko-arabski. Rozprawy i dysputy z muzułmanami. Dekrety. Traktat o sprawach Kościoła. Liturgia święceni ołtarza.
24	Elisza Mpaszqana (Komentator) (†509) ²⁶	katolikos	Nisibis, Seleucja-Ktezyfon	Komentarze biblijne. Dzieła teologiczne i historyczne. Komentarze do pism Ojców. Pisma polemiczne przeciw magom i herezykom.

25	Gabriel (†540), brat Teodora z Marru	Biskup	Hormuzdżir	Prace przeciw manichejczykom i chaldejczykom ²⁷ . Homilie. Księgi na różne tematy.
26	Gabriel Turta (VII w.)	Biskup	Szahrezor, Bet Garmaje	Katechizm. Homilie. Polemiki. Pocieszenia. Hymny. Żywot Mar Narsaja. Poemat o męczennikach 339-379.
27	Giwardis I (†680) ²⁸	katolikos	Adiabene	Hymny. Wiersze. Litania na Post Niniwy.
28	Gregor (†770)	biskup	Szuszire	Przeciw wroźbiarstwu. Dzieło o dowodach naturalnych. Pocieszenia. Hymny. Prace historyczne. Opisy święt. Pieśń <i>Et-tajjab ba-'bodajkun'</i> ²⁹ .
29	Hassano bar Bahlul (X w.)	lekarz, leksykalista	Mosul	Wielki słownik ³⁰ .
30	Hiba (Ibas) (†457) ³¹	metropolita	Edessa	Tłumaczył dzieła Teodora z Mopsuestii i Arystotelesa z greki na asyryjski. Komentarze biblijne. Antyfony. Wiersze. Polemiki z herezykami. Listy.
31	Hunajn ibn Ishaq ³² (†873)	uczony, tłumacz, lekarz	Bagdad	Bojaźń Boża. Gramatyka. Słownik.
32	Ishaq z Niniwy (VII w.) ³³	biskup	Niniwa	7 ksiąg o sakramentach. Księga o rozdzielaniu pokarmów. Rozważania duchowe.
33	Jakub z Edessy (†708) ³⁴	biskup	Edessa	Księga czasów. Chronicon. Liczne prace z zakresu teologii, egzegety i filologii.
34	Jausef Hazzaja (jasnowidz) (†786)	pustelnik	Pers	1900 prac teologicznych. Księga Skarbów. Komentarze biblijne. Komentarze do pism Ojców. Traktat o świętach. Listy o życiu anachoretów.
35	Jeszu' bar Ali (†1001)	lekarz, leksykalista	Mosul	Leksykon asyryjsko-arabski ³⁵ .
36	Jeszu' bar Nun (†820)	katolikos	Bet Gabare k/ Niniwy	Dzieło pt. <i>Teologia</i> . Komentarze biblijne (2 tomy). Prace na różne tematy. Pocieszenia. Listy. Księgi o nabożeństwach kościelnych, antyfonach i hymnach.
37	Jeszu'-Dnah (†700)	metropolita	Basra	3 księgi historyczne. Wyjaśnienie logiki. Hymny. Pocieszenia. Wiersze. Traktat o czystości, w którym wymienia wszystkich świętych.
38	Jeszu'-Jab I (†595) ³⁶	katolikos	Arzun	Polemiki z herezykami. 23 prace o sakramentach. Listy. Kanony. Wstęp do synodu.

39	Jeszu' Jab II (†646) ³⁷	katolikos	Gedala	Komentarze biblijne, szczególnie Psalmów. Listy. Opowiadania. Rozprawy. Księga propedeutyki obalającej przeciwników wiary. 22 zagadnienia o tajemnicach Kościoła w formie pytań i odpowiedzi. Wiersze na różne tematy.
40	Jeszu' Jab III (†658)	katolikos	Adiabene	Rady dla nowicjuszy. <i>Hudra</i> ³⁸ . Porządek chrztu, konsekracji nowego kościoła, ordynacji. Porządek <i>Hussaje</i> ³⁹ . Pocieszenia. Antyfony. Hymny. Zbiór kazań i poezji w pięknym stylu. Kontrowersyjny traktat przeciw „pewnej osobie”. Obszerne kronika chronologii wydarzeń z jego życia. Traktaty dogmatyczne. Prace apologetyczne.
41	Juhannan Bet Rabban (†566)	?	?	Komentarze biblijne. Księga przeciw magom. Praca o zwyczajach żydowskich. Księga przeciw herezjom. Poemat o nawróceniu Niniwy. Poematy historyczne. Katechizm. Pocieszenia. Hymny. Wiersze. Traktat o śpiewie.
42	Juchannan bar Abgare (†905) ⁴⁰	katolikos	Bagdad	Kanony. Homilie. Księga o podziałach spadku.
43	Juchannan bar Keldun (X w.)	mnich	Klasztor Bet-Sajjare	Żywot Józefa Busnaja ⁴¹ . Prace związane z duchowością. Księga o napomnieniu mnichów.
44	Juchannan bar Pinkaje (VII w.)	mnich	Penek	Praca o wychowaniu dzieci. Traktat przeciw bałwochwalstwu. Traktat o doskonałości. Katechizm. Prace teologiczne. Historia świata.
45	Juchannan bar Zu'be (†1200)	prezbiter, mnich	Adiabene	Rozprawy. Gramatyka (2 tomy). <i>Memra</i> (O wierze, O chlebie Eucharystycznym, O chrzcie, O sakramentach). Komentarz do Modlitwy Pańskiej. <i>Qnuna w kiana</i> (hipostaza i natura).
46	Juchannan bar d-Qajnaja (†1111) ⁴²	biskup	Mosul	Wiersze pocieszenia. Mowy.
47	Juchannan bar d-Qosin (VI w.) ⁴³	biskup	Kallinikos (Ar-Raqqa w Syrii)	Przeciw chaldejskim magom (2 tomy). Przeciw Porfiriuszowi. Reguły dla mnichów. 48 mów dotyczących eucharystii. 28 traktatów o liturgii. Komentarz do trisagionu.
48	Juchannan Saba (†780) ⁴⁴	pustelnik	Dajlata	2 księgi. Listy o życiu monastycznym.
49	Kindi (†893) ⁴⁵	filozof	Bagdad	Doskonałe dzieło polemiczne ⁴⁶ . Praca o wierze.
50	Maruta (VII w.) ⁴⁷	biskup, lekarz	Meiparket	Księga świadectw. Antyfony. Hymny na cześć męczenników. Pełny opis synodu w Nicei.

51	Millis (†341) ⁴⁸	biskup	Sus	Listy i traktaty.
52	Mszicha Zcha (†590)	mnich	Tur Izla	Historia (Kronika z Arbeli).
53	Narsaj ⁴⁹ (†502)	mnich	Edessa-Nisibis	Komentarze biblijne. 12 ksiąg. 360 poematów. Księgi liturgiczne. Komentarze do sakramentów. Traktaty, m.in. o chrzcie. Pocieszenia. Hymny. Antyfony. Litanie. Homilie.
54	Paulona (†370)	biskup	Nisibis	Komentarze biblijne. Traktat przeciw cesarzowi. Rozprawa przeciw Marcjonowi. O wierze.
55	Quriaqos ⁵⁰ (†630)	biskup	Nisibis	Objaśnienia wiary i sakramentów. Objasnienia swiat. Komentarze biblijne.
56	Szallita (†750)	biskup	Risz-Ājna	Pocieszenia. Antyfony. Modlitwy. Kanony. <i>Chutame</i> ⁵¹ . Objasnienia dwóch litanii.
57	Szemun bar Sabbae (†341) ⁵²	katolikos, (męczennik)	Seleucja-Ktezyfon	Listy do Mar Aqqaq ⁵³ .
58	Szemun d-Tajbuta (†680) ⁵⁴	mnich	Der Szapur	Sposob zycia pustelnikow. O sakramentach. O medycynie.
59	Szlemon z Chlat (†1240)	biskup	Basra	Księga pt. <i>Deburita</i> ⁵⁵ . Obraz nieba i ziemi. Wiersze.
60	Timotaos (†823)	katolikos	Hazza	Księga o gwiazdach. Księga przeciw Mahdiemu. Księga o sprawach kościelnych. Kanony synodalne. 200 listów. Katechizm. Rozprawa przeciw herezykom.
61	Tuma (VI w.)	?	Edessa	Traktaty o świętach kościelnych. List do Kale. Praca przeciwko astrologii. Polemiki z herezykami. Pocieszenia.
62	Zakkaj (Suraja) ⁵⁶	?	Supna	Dzieło o cudach świata.

- 1 Schrystianizowany zoroastrianin, absolwent Akademii w Nisibisie i Edessie, przezwisko Brich-Sebjane 'O wyświęconej woli' mogło się odnieść do okoliczności nawrócenia się na chrześcijaństwo w wieku dorosłym lub do wysokiego stanowiska w perskiej administracji Mezopotamii. O jego dorobku w językach asyryjskim, greckim i perskim por. N. Pigulewska, *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.
- 2 Kaszgar w południowym Iraku. W nim działał biskup Abdiszo (III–IV w.), autor dzieł polemicznych z doktryną głoszoną przez Maniego (zm. 272), które zachowały się w tłumaczeniu greckim i łacińskim. Miejscowość o takiej samej nazwie znajduje się w zachodnich Chinach, w regionie autonomicznym Sinciang, w wiekach VIII–XIII była siedzibą asyryjskiego metropolity.
- 3 Ibn abi Usaybi'a (XIII w.), *'Uyūn al-anbā' fi ṭabaqāt al-aṭibbā'*, Bejrut 1981, wyd. 3, t. 2, s. 175, pisze, że był biskupem Mosulu i tłumaczem z asyryjskiego na arabski.
- 4 Przewisko wskazuje przynależność do wielkich mistrzów, członków dużej rodziny, z Narsajem na czele (pozycja 53). Był rektorem Akademii w Nisibisie; w jego czasach liczba studentów wynosiła około tysiąca. We wschodniej odmianie („nestoriańskiej”) języka asyryjskiego głoskę „b” czyta się i wymawia jako „p”.
- 5 ܩܪܕܗܐ oznacza semestr nauki w Akademii; rok akademicki był podzielony na dwa semestry.
- 6 Qardahe – nazwa społeczności lub miejscowości. Jako nazwisko spotyka się u maronitów (w r. 1891 wydano wielki słownik asyryjsko-arabski, którego autor nazywał się Gabriel Qardahi). Nazwę Qardaha nosi obecnie miejscowość w zachodniej Syrii.
- 7 Od czasownika ܩܪܕܗܐ (cierpiący); od urodzenia był okulały i o słabej budowie ciała. Urodził się we wsi Bet Sajjade koło Irbilu, wykładał w szkole w Szusz (12 km na północ od Aqra), służył w klasztorze Ad-Dajr al-A'la nieopodal Mosulu i w nim zmarł.
- 8 Dzięki jego interwencji u kalifa Haruna ar-Raszida (786–809) wstrzymano akcję burzenia kościołów w mieście Basra.
- 9 Urodził się w mieście Balad (Eski Mosul), w r. 595 został konsekrowany przez Jakuba Baradeusza na biskupa dla diecezji Ba'erbaje (Bet Arabaje, region między Nisibisem a masywem górskim Sindżar). Zabytkowy kościół w Mosulu pod jego wezwaniem (7 metrów głębokości), odrestaurowany w 1896 r., został zniszczony przez Państwo Islamskie w 2014 r.
- 10 W tej pracy Ahumede nazywa człowieka małym światem zamkniętym w sobie.
- 11 ܩܪܕܗܐ ܕܩܪܕܗܐ (między tronami). Tutaj *mautbe* nawiązuje do Kol 1,16 w wersji asyryjskiej. Zbiór modlitw recytowanych na przemian przez księdza i wiernych.
- 12 Studiował w Akademii Nisibińskiej, służył w klasztorze, który założył w 571 r. na Górze Izła Abraham z Kaszgar. W jego czasach powstało wiele klasztorów z rekordową liczbą mnichów i jemu powierzono opiekę nad nimi. Do klasztorów włączył tzw. „synów przymierza”, osoby, które złożyły ślubowanie czystości duchowej.
- 13 Przypisuje mu się budowę od 24 do 60 szkół na terenie dzisiejszego Iraku północnego wraz z organizowaniem jednolitego procesu nauczania. Każdą szkołę miał wizytować dwa razy w roku.
- 14 22 to liczba liter alfabetu.

- 15 **ܡܘܬܝܢ ܕܝܘܡܝ** (Oto przeminęły moje dni).
- 16 **ܕܪܘܓܐ ܕܫܘܢܝܢܝܢ** (Drogą sprawiedliwych).
- 17 Had b-Szabba (pierwszy dzień tygodnia), tj. niedziela, w polskim tłumaczeniu imię brzmiałoby 'Syn Niedzieli'. Obecnie spotyka się imię w wersji arabskiej Abd al-Ahad 'Sługa Niedzieli'.
- 18 Nazwę krainy Ba'erbaje Assemani wziął za narodowość.
- 19 Sahda (świadek). Z uwagi na to, że wielu świadków wiary chrześcijańskiej skazywano na męczeńską śmierć, wyraz ten stał się synonimem 'męczennika'. Arabskie zapożyczenie *shahid* nie ma nic wspólnego z pierwotnym znaczeniem tego słowa.
- 20 Barsauma (Syn Postu) – imię pojawiło się w V wieku. Barsauma był rektorem Akademii w Nisibisie. Niektóre jego hymny włączono do liturgii.
- 21 *Perediuta* (gr.) – duchowny w randze biskupa, wizytujący wsie i klasztory.
- 22 Zbiór staroindyjskich bajek o zwierzętach *Kalila i Dimna*, przełożony za Chosroesa I na pehlewijski i asyryjski. W połowie VIII w. Ibn al-Muqaffa ' przetłumaczył tekst na arabski i ten przekład stał się podstawą wszystkich istniejących dziś tłumaczeń na języki europejskie.
- 23 Imię jest nazwą święta upamiętniającego wejście Chrystusa do świątyni i Symeona Starca. Zmarły 26 marca 2015 r. asyryjski patriarcha nosił tytuł Mar Dincha IV. 11 listopada 1994 r. podpisał z Janem Pawłem II wspólną deklarację chrystologiczną, <http://ekumenizm.wiara.pl/doc/377291>.
- 24 Doktor Kościoła (1920 r.) i pierwszy poeta chrześcijański. Kilka wybranych utworów w polskim tłumaczeniu: *Muza chrześcijańska*, M. Starowieyski (red.), Kraków 1985.
- 25 Jego prace cytował Giwargis (Jerzy), biskup Arabów (†725), por. S. Bednarowicz, *Chrześcijaństwo Syrii i Mezopotamii w pierwszym wieku hidżry na podstawie pism Jerzego biskupa Arabów*, w: *Arabowie–Islam–Świat*, s. 581–590.
- 26 Jest też nazywany Bar Quzbaje, od nazwy wsi, gdzie się urodził w regionie Ba'erbaje.
- 27 Chaldejczycy, czyli uprawiający magię.
- 28 N. Pigulewska, *Kultura Syryjska*, s. 250–252, podaje nazwę wsi Kafra, z której pochodził oraz wyspę Darin (zachodnie wybrzeże Arabii Saudyjskiej, naprzeciw Bahrajnu), gdzie przypuszczalnie przez jakiś czas rezydował w jednym z klasztorów.
- 29 **ܕܘܫܘܒܝܢܝܢ ܕܫܘܢܝܢܝܢ** (Bądźcie gotowi przez wasze czyny). Pieśń do dziś śpiewana w Kościele Asyryjskim.
- 30 Dwutomowe *Lexicon Syriacum*, R. Duval (red.), Amsterdam 1970 (ss. 2344).
- 31 Uczestniczył wraz z biskupem Edessy, Rappulą, w Soborze Efeskim.
- 32 I. A. Barsom, *Al-lu'lu' al-mantūr fi tāriḥ al-'ulūm wa-l-ādāb as-suriāniyya*, Aleppo 1987, s. 43, podaje, że H. ibn Ishaq przetłumaczył cały ST z greckiej *Septuaginty* na arabski, przełożył ok. 260 rozpraw greckich na asyryjski i arabski, jest autorem dzieł medycznych, biologicznych, filozoficznych i alchemicznych (ok. 100 prac), kierował założonym w Bagdadzie „Domem mądrości”.
- 33 Polska praca o życiu i twórczości św. Izaak z Niniwy: *Gramatyka życia duchowego*, ks. J. Słomka (red.), Kraków 2012.

- 34 Uchodził za jednego z najbardziej wykształconych i znakomitych ludzi swej epoki. Jego bogatej twórczości poświęcono wiele rozpraw w różnych językach.
- 35 Współpracownik Bar Bahlula (pozycja 29). R.J.H. Gottheil (red.), Bar Ali (Iszo‘), *The Syriac-Arabic Glosses*, Roma 1908. Słownik obejmuje tylko zachowaną część drugą (od litery “N”), dokładnie połowę alfabetu.
- 36 Zmarł na dworze chrześcijańskiego króla arabskich Lachmidów, An-Nu‘mana, i jego siostry Hind w mieście Al-Hira. Po podboju południowego Iraku przez muzułmanów Hind zamknęła się w klasztorze i w nim, straciwszy wzrok, zakończyła swój żywot jako ostatni przedstawiciel królewskiego rodu.
- 37 Stał na czele poselstwa biskupów asyryjskich od szukającej pojednania z Bizancjum perskiej królowej Boran (siostry Chosroesa II) do cesarza Herakliusza. Za jego pontyfikatu Mezopotamię podbili i spłądowali „synowie Izmaela”. „Gdy katolikos zobaczył, iż jego stolicę spustoszone, bramy i kolumny kościołów wywieziono do Aquli (Kufa w Iraku), przeniósł się do Karcha d-Sluch (Kirkuk)”.
- 38 ܩܝܘܡܐ (cykl) – księga zawierająca porządek nabożeństw (hymny, responsoria) na wszystkie niedziele roku wraz z Wielkim Postem i Postem Niniwy. Rękopis używany w Mosulu w połowie XIX w. miał 800 stron.
- 39 ܩܘܪܒܢܐ ܩܘܪܒܢܐ (Liturgia przebaczenia) zawiera porządek przywrócenia do Kościoła jego wrogów, a także modlitwy wypowiadane nad penitentami przed przyjęciem Komunii św.
- 40 W źródłach arabskich występuje jako Ibn Marta lub Ibn al-A‘radż (syn kulawego).
- 41 Rękopis pochodzący z 1186 r., przepisany przez mnicha Szmu‘il Dżamil w roku 1896 w klasztorze Mar Elija nieopodal Mosulu (wysadzonym przez ISIS we wrześniu 2014 r.), tłumaczył na francuski i wydał w r. 1900 J. B. Chabot. Francuskie wydanie przełożył na arabski ks. Juhannan Dżulagh i opublikował w Bagdadzie w 1983 r.
- 42 Łacińska wersja: Joannes bar Kainaeus. W arabskich źródłach nazwisko występuje w tłumaczeniu: Juchanna ibn al-Haddad (syn kowala).
- 43 Chodzi o Juchannę bar Qarsus (†538), którego żywot opisał Jan z Efezu. Za swoje poglądy „monofizyckie” został wygnany z Konstantynopola. Po czwartym pobycie w tym mieście (532 r.) doprowadzono go siłą kolejno do Nisibisu, Risz-Ajna i Antiochii. Odegrał ważną rolę w przygotowaniu drogi dla misji J. Baradeusza.
- 44 W poświęconej mu książce M. Hansbury, *The Letters of John of Daylatha*, Gorgias Press 2006, zamieszczono 55 listów wraz z krytycznym tłumaczeniem na angielski.
- 45 Chodzi o Abd al-Masih ibn Ishaq al-Kindi z arabskiego plemienia Kinda, którego część wyznawała chrześcijaństwo. Jego brat, Jakub (†861), uchodzi za największego filozofa arabskiego.
- 46 Dzieło składa się z listu Abd Allaha Ismaila al-Haszimiego, duchownego muzułmańskiego w czasach kalifa Al-Ma‘muna, w którym namawia Abd al-Masiha do przejścia na islam, i z odpowiedzi tego drugiego.
- 47 Duchownych asyryjskich o takim imieniu było co najmniej trzech. Pierwszy uczestniczył w Soborze Nicejskim; drugi, tutaj wymieniony, trzeci (IX w.) zakończył swój

- życie w egipskim klasztorze, który do dziś nosi nazwę Dajr as-Syrian (Klasztor Asyryjczyków).
- 48 Męczennik za Szapura II. Zachowały się dwie elegie jego autorstwa, włączone do liturgii pogrzebów.
- 49 Nazywany, podobnie jak św. Efreem, harfą Ducha Świętego.
- 50 Inni o takim imieniu: metropolita Tello (VI w.), metropolita Tur Abdinu (†770), patriarcha Antiochii (†817).
- 51 ܐܘܪܘܟܐ – kolekty na zakończenie służby liturgicznej.
- 52 Uczestnik Soboru Nicejskiego. Nazwisko (syn farbiarza) nawiązuje do zawodu uprawianego przez rodziców. „Rodzice farbowali jedwabne szaty dla królów, jego zaś szaty zostały farbowane krwią dla królestwa wiecznego”.
- 53 Aqqaq, biskup Amidy. Kiedy Bizantyjczycy wzięli do niewoli około 7000 osób z perskiego regionu Arzun i wyprowadzili do Amidy, postanowił sprzedać złote i srebrne naczynia liturgiczne, za które wykupił jeńców, ubrał i wysłał do domu. Ten gest spodobał się sasanidzkiemu cesarzowi Wahranowi V (420–438), który po rozejmie z Bizancjum (422 r.) podziękował biskupowi. Niezachowana twórczość literacka Aqqaqi koncentrowała się na tematyce związanej z dobroczynnością i organizacją Kościoła.
- 54 Został nazwany d-Tajbuta (rozdzielający łaski) za książkę o medycynie.
- 55 ܐܘܪܘܟܐ (Pszczola) – księga historyczna; niewykluczone, że tytuł nawiązuje do Debory, bohaterki biblijnej księgi Sędziów.
- 56 Prawdopodobnie chodzi o Zcharję (Zachariasz), zwanego retorem lub scholastykiem (465–ok. 536), autora historii Kościoła, w której po raz pierwszy opisano legendę o śpiących braciach z Efezu.

3. OMÓWIENIE PISARZY Z WYKAZU ABDISZO

Ułożona przez Abdiszo pod koniec XIII w. lista pisarzy asyryjskich dostarcza ważne informacje omówione w czterech grupach: 1) imiona pisarzy, 2) funkcje i inne dane osobowe, 3) miejsc, gdzie działali, 4) tematyka dzieł.

3.1. IMIONA

Abdiszo po zakończeniu opisu dzieł „Greckich Ojców” przechodzi do wymieniania prac „Ojców Asyryjskich”. Na końcu prezentuje własne dzieła (nieujęte w wykazie). Wymienia też księgi znajdujące się w jego posiadaniu, „których autorzy są nieznanymi”, podając tylko dwa tytuły: *Oświecenie* oraz *Jedność*.

Abdiszo nazwał 141 autorów znanych mu dzieł asyryjskich, z opisem ograniczającym się w zasadzie do tytułu. Jak zaznaczono powyżej, sporządzony przez nas skrócony wykaz alfabetyczny obejmuje tylko 62 pisarzy. W jednym przypadku Abdiszo podaje, że oprócz dzieł asyryjskich autor pisał też po arabsku, a dwaj inni napisali po jednej rozprawie w języku greckim.

Pierwsza poczyniona obserwacja dotyczy imion. Jest ich 74, z czego ponad połowa to imiona biblijne lub powstałe z inspiracji biblijnych, a 7 imion powtarza się częściej niż 3 razy. Wśród częstych imion tylko jedno nie ma pochodzenia biblijnego – Babaj.

Imiona

Liczba osób na liście		141	100%
Liczba imion na liście		74	-
Imiona zawierające człon Jeszu' (iszo) [Jezus] bądź Mszicha [Chrystus]		18 (22)	13,0
Imiona powtarzające się częściej niż 3 razy		61	43,0
w tym:	Juchannan	12	9,0
	Abraham	10	7,0
	Gabriel	6	4,3
	Elijja	6	4,3
	Szem'un	5	3,5
	Babaj	4	2,8

3.2. FUNKCJE I INNE DANE OSOBOWE

Wymieniając pisarzy, Abdiszo czasami podawał krótkie informacje dotyczące ich funkcji, przy czym niektórzy łączyli dwa lub więcej zawodów.

Funkcje

Opis	Liczba osób
Biskup	34
Mnich	18
katolikos	17
metropolita	8
Lekarz	6
Filozof	3
Wielki	3
męczennik	3
komentator	2
egzegeta	2

Zdecydowana większość pisarzy (96 nazwisk, 68,1%) zajmowała ważne funkcje w Kościele, a 17 z nich – najwyższe, jednak ich twórczość nie ograniczała się do zagadnień religijnych.

3.3. MIEJSCA

Ustalenie miejsca, z którym związany jest dany autor nastrocza niemałe problemy. Jedne źródła podają miejsce urodzenia, inne miejsce pełnienia służby (klasztor, wieś, miasto, region, rejon), a jeszcze inne miejsce odejścia z tego świata. Naniesienie tych miejsc na mapę daje wyobrażenie o szerokim obszarze działalności Kościoła Asyryjskiego, od Kataru, poprzez Syrię, Turcję, Persję, aż do Chin. Pozwala też wnioskować, że ojczyzną zdecydowanej większości pisarzy i miejscem służby było pogranicze dzisiejszej Turcji i Iraku, szczególnie Irak północny, gdzie znajdowało się historyczne centrum Asyrii. Niektórych pisarzy kojarzono z miejscem, gdzie się wykształcili: Edessa, Nisibis, Mosul/Niniwa.

3.4. TEMATYKA DZIEŁ

a) Bez wyszczególnienia tematu

Spośród wszystkich 141 pisarzy Abdiszo wymienia utwory napisane przez 33 autorów, nie wyszczególniając poruszonej tematyki. Do tej kategorii należą „wiersze na różne tematy”, „komentarze różne”, traktaty na różne tematy”, „prace wyjaśniające różne trudne zagadnienia” itp. Niektórzy w tej kategorii napisali jedną księgę lub jeden list, inni po kilka lub kilkanaście dzieł, a trzem przypisuje się po kilkaset wierszy. Tej grupy pisarzy nie uwzględniono w tabeli.

b) Polemiki – utwory apologetyczne

Za utwory apologetyczne można uznać dzieła skierowane „przeciw” komuś lub polemizujące z kimś oraz potępiające pewne praktyki lub ideologie. Do pierwszej grupy na liście Abdiszo należą osoby nienazwane (np. heretycy, cesarz, magowie, bałwochwalczy) lub wymienione z imienia (np. Porfiriusz, Marcjon, Mahdi). Do drugiej autor zalicza wróżbiarstwo, astrologię, bałwochwalczość, herezję Juliana. Niektóre dzieła są podane bez wyjaśnienia, z kim prowadzona jest polemika (np. „doskonałe dzieło polemiczne” Kindiego, por. przypis 61). Jedną z ksiąg Abdiszo nazwał „kontrowersyjnym traktatem przeciw pewnej osobie”, co sugerowałoby, że sam nie podziela prezentowanych w niej poglądów, a „pewna osoba” jest kimś dla niego ważnym. Uwagi godna jest praca skierowana przeciw Koranowi, co świadczy o krytycznym stosunku autora do islamu.

Znamienne jest, że utwory polemiczne napisała połowa autorów (71 na 141). To sugeruje odważną walkę o prawdę w ideologicznej sytuacji defensywnej wobec innych wyznań chrześcijańskich, innych religii oraz wobec władz.

c) Logika i wiedza ogólna

Zestawienie pokazuje, że niemałe znaczenie przypisywano wiedzy ogólnej i umiejętności posługiwania się logiką. Prace na ten temat: „traktaty o logice”, „dzieła o podstawach wiedzy”, „odniesienie do Arystotelesa” napisało 16 autorów (11%). Do tej grupy zaliczono księgi „o granicach państw”, „o medycynie”, „o zmianach dnia i nocy”, a także „o gwiazdach”. Ta ostatnia najprawdopodobniej dotyczy astronomii, nie astrologii. Do

takiego przypuszczenia upoważnia fakt, że jedna praca zwalczająca astrologię znalazła się wśród utworów apologetycznych (pozycja 61), a także z uwagi na antyastrologiczne nauczanie Bardesanesa (†222).

d) Historia

Abdiszo wymienia dzieła historyczne i kroniki napisane przez 27 autorów. Dwóch z nich ułożyło swoje utwory w postaci poematów, jeden napisał czterotomowe opracowanie, a jeden kilka krótkich kronik. Liczba autorów piszących na ten temat (19%) wskazuje na duże zainteresowanie historią w Kościele „nestoriańskim”.

e) Zagadnienia filologiczne

Piętnastu autorów (11%) zajmowało się zagadnieniami językowymi. Do tej grupy dzieł zaliczyć należy tłumaczenie całego Starego Testamentu na język asyryjski, 5 gramatyk, 3 słowniki, „pracę o diakrytycznych i samogłoskowych znakach”. Za filologię uznano również „dzieła dotyczące alfabetu” jednego z autorów i utwory ułożone alfabetycznie trzech innych autorów, niezależnie od podjętej tematyki.

f) Sprawy spadkowe

Wśród prac wymienionych przez Abdiszo znalazły się dwie księgi dotyczące podziału spadków. Prawdopodobnie chodzi o podział spadku z pominięciem sądów i władz świeckich, w myśl napomnień św. Pawła (1Kor 6,5–6), pomimo że Chrystus wyraźnie dystansował się od spraw spadkowych (Łk 12,13–14). Problem spadków w średniowiecznym Kościele „nestoriańskim” może okazać się bardzo ciekawym tematem badawczym.

g) Komentarze do Biblii

Znaczną co do liczby autorów jest grupa związana z komentarzami i objaśnieniami do Pisma św. (32 pisarzy) i dzieł Ojców Kościoła (12 pisarzy). Połączenie ich jest uzasadnione tym, że większość Ojców odnosi się w swoich pracach do Biblii. Razem stanowią 31% autorów.

W tej kategorii znalazły się trzytomowe dzieła dotyczące całej Biblii i krótkie komentarze do pojedynczej księgi. Interesującą pracą jest zbiór komentarzy do czytań liturgicznych z Ewangelii.

h) Muzyka kościelna

Porównywalnym do Biblii co do liczebności autorów jest temat muzyki kościelnej, którym zajmowało się 46 osób (33%). Większość pisała antyfony i hymny, czterech spisało „kanony” (wstawki do Psalmów recytowanych w Kościele). Część utworów nadal jest śpiewana w Kościele, jak pieśń wymieniona w przypisie 44.

i) Teologia i prawdy wiary

Kolejnym tematem budzącym duże zainteresowanie w środowiskach pisarzy jest teologia, obejmująca prawdy wiary, sakramenty. Zagadnieniami tymi zajmowało się 43 osoby. Cechuje ich znaczna różnorodność; jeden napisał tylko jedno dzieło pt. *Teologia*, inny 1900 prac teologicznych; jeden opisał tylko sakrament chrztu, inny 23 księgi opisując szczegółowo wszystkie sakramenty. Dziewięciu autorów ułożyło „katechizmy”, siedmiu pisało o prawdach wiary, sześciu opracowało materiały synodów i soborów. Na liście znalazło się też dwóch autorów prac chrystologicznych, z których jedna została napisana w formie poematu.

j) Liturgia

Wielu pisarzy asyryjskich zajmowało się zagadnieniami liturgicznymi. Na liście Abdiszo znalazło się 32 autorów piszących teksty rejestrujące lub ustanawiające przebieg liturgii, porządek chrztu, ordynacji, konsekracji kościołów, wyjaśniające nabożeństwa kościelne i obchody świąt.

k) Modlitwy

Układaniem utworów modlitewnych było tematem dla 30 autorów. Do tej grupy należą popularne *Pocieszenia* (21 autorów), litanie (2 autorów), a także błogosławieństwa, dziękczynienia, lamentacje i medytacje.

l) Monastycyzm

Dziewięciu autorów opracowało reguły klasztorne, rady i reguły dla nowicjuszy, a także zasady napominania mnichów, przy czym żadnego nie określono jako mnicha; jeden był biskupem. Dwóch opisało życie mnichów i anachoretów w postaci listów.

m) Sprawy Kościoła

Siedmiu pisarzy zajmowało się „sprawami Kościoła”, do których należy zaliczyć dekrety i reguły kościelne. Największym dziełem w tej kategorii jest zbiór „Reguły Kościoła” w czterech księgach.

n) „Prawe życie”

Siedmiu pisarzy poświęciło swoje prace zagadnieniom życia chrześcijańskiego. Pisali o „prawym życiu”, o czystości, posłuszeństwie, doskonałości. W grupie tych autorów znalazł się jeden anachoreta.

o) Ważne dzieła o nieokreślonej tematyce

Do grupy ważnych dzieł o nieokreślonej tematyce trzeba było zakwalifikować aż 35%: księgi krótko scharakteryzowane, co oznacza, że raczej były znane szerszym kręgom czytelników, oraz listy adresowane do znanych osób (np. do papieża Wschodu czy Aqqaqa). Trudno określić także, do jakiej kategorii można by zaliczyć szerokie zagadnienia, np. przypowieści, prace o wolnej woli człowieka, o wychowaniu dzieci, o zwyczajach żydowskich, o pochodzeniu rzeczy, o niebie i ziemi, o bojaźni Bożej, a także „o dowodach naturalnych”. Jeszcze trudniej wnioskować o treści ksiąg o tytułach: *Wątroba*, *Księga lilii*, *Pszczola* czy *Skarb*.

KONKLUZJA

Pisarze posługujący się językiem asyryjskim tworzyli swoje dzieła od pierwszych wieków chrześcijaństwa. Były wśród nich osoby wybitne, spoza asyryjskiego kręgu kulturowego, których pasjonowała wiara i język, co dowodzi, że Kościół nazwany w V wieku „nestoriańskim” od samego początku był Kościołem ponadnarodowym. Kontrowersje i spory wokół doktryn religijnych mobilizowały do twórczości pisarskiej: powstawały monumentalne dzieła, setki, nawet tysiące listów dotyczących ważnych dla Kościoła spraw. Polemiki i sprawy apologetyczne zajmowały na przestrzeni trzynastu wieków około 50% najbardziej znanych pisarzy asyryjskich, podczas gdy zagadnienia egzegezy biblijnej i prac Ojców Kościoła, teologii, liturgii oraz muzyki religijnej poruszało ok. 30% autorów.

Spośród setek pisarzy asyryjskich do naszych czasów przetrwały prace zaledwie kilkudziesięciu. Oni żyli i działali w czasie i na terenie, gdzie Turków i Kurdów jeszcze nie było. Dziedzictwo to jest systematycznie niszczone, podobnie jak wielkie pomniki przodków starożytnych. Optymizmem napawa fakt, że wiele bibliotek, muzeów i uniwersytetów na Zachodzie przechowuje setki rękopisów w tym języku, nad którymi pracują naukowcy różnych narodowości. Studiowanie ich publikacji przyczyni się do lepszego zrozumienia chrześcijan bliskowschodnich, ich dziedzictwa i wkładu w rozwój nauki światowej.

BIBLIOGRAFIA

- Abdalla M., *Losy chrześcijan himjaryckich jemeńskiego miasta Nadżran (VI–X w.) w źródłach arabskich i asyryjskich*, w: *Arabowie-Islam-Świat*, red. M. Dziekan i I. Kończak, Łódź 2008.
- Assemani J.S., *Bibliotheca Orientalis*, New York 1975, t. 3/1, s. 61–277.
- Badger G.P., *The Nestorians and their Rituals*, vol. 2, London 1987.
- Barsom I.A., *Al-lu'lu' al-manṭūr fī tāriḥ al-'ulūm wa-l-ādāb as-suriāniyya* [Rozsypane perły w historii nauki i literatury asyryjskiej], Aleppo 1987.
- Bednarowicz B., *Chrześcijanie Syrii i Mezopotamii w pierwszym wieku hidżry na podstawie pism Jerzego biskupa Arabów*, w: *Arabowie-Islam-Świat*, red. M. Dziekan, I. Kończak, Łódź 2008.
- Brock S.P., *A Brief Outline of Syriac Literature*, St. Ephrem Ecumenical Research Institute, Baker Heel 1997.
- Drijvers H.J.W., Healey J.F., *The Old Syriac Inscriptions of Edessa and Osrhoene: Texts, Translations and Commentary*, Leiden–Boston–Köln 1999.
- Emhardt W.Ch., Lamsa G.M., *The Oldest Christian People*, Gorgias Press 2006.
- Gottheil R.J.H. (red.), *Bar Ali (Isho ')*, *The Syriac-Arabic Glosses*, Roma 1908.
- Hansbury M., *The Letters of John of Daylatha*, Gorgias Press 2006.
- Histories of Syriac Literature*, <http://syri.ac/syriacliteraryhistory> (dostęp: 15.01.2016).
- Kozah K., Abu-Husayn A., Al-Murikhi S.S., Al Thani H., *The Syriac Writers of Qatar in the Seventh Century*, Gorgias Press 2014.
- Moosa M., *The Maronites in History*, Gorgias Press 2005.
- Pigulewska N., *Kultura Syryjska we wczesnym średniowieczu*, Warszawa 1989.
- Rucki M., *Modlitwa Pańska w kontekście mentalności żydowskich adresatów Ewangelii Mateusza*, Wrocław 2014.
- Słomka J. (red.), św. Izaak z Niniwy: *Gramatyka życia duchowego*, Kraków 2012.
- Starowieyski M. (red.), *Muza chrześcijańska*, Kraków 1985.
- Starowieyski M., *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999, s. 2.

Świderkówna A., *Prawie wszystko o Biblii*, Warszawa 2002.

Usaybi'a Ibn abī, *'Uyūn al-anbā' fī ṭabaqāt al-aṭibbā'* [Oczka wiadomości o klasach lekarzy], Bejrut 1981, wyd. 3, t. 2.

Wand J.W.Ch., *A History of the Early Church to AD 500*, Routledge 1990.

Woźniak J. (red.), *Polska syrologia*, Warszawa 2010.